

О.О. МАРІНЧЕНКО

УДК – 94 (430) «1939/1941»

ПЛАНИ КОМАНДУВАННЯ ВЕРМАХТУ ТА ГРУПИ АРМІЙ «ПІВДЕНЬ» ВІДНОСНО ПОВОДЖЕННЯ З РАДЯНСЬКИМИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ НАПЕРЕДОДНІ НАПАДУ НА СРСР

Автором здійснено аналіз процесу розробки німецьким генералітетом спеціальних наказів, що регламентували поведження з різними категоріями радянських військовополонених напередодні 22 червня 1941 р. Показано суперечливість і недостатня розробленість цього комплексу документів його укладачами, а також вплив цих факторів на ідеологічну готовність німецької групи армій «Південь» до військової кампанії на території України.

Автором осуществлен анализ процесса разработки немецким генералитетом специальных приказов, регламентирующих обращения с различными категориями советских военнопленных накануне 22 июня 1941 г. Показана противоречивость и недостаточная проработка этого комплекса документов их составителями, а также влияние этих факторов на идеологическую готовность немецкой группы армий «Юг» к военной кампании на территории Украины.

The author analyses the process of how German commanders developed special orders regulating the treatment towards various categories of Soviet POWs on the eve of the invasion on June 22, 1941. He shows that this complex of documents was inconsistent and under-elaborated and how these circumstances influenced the ideological preparedness of the German group of Armies “South” to the military campaign on the territory of Ukraine.

Дослідження нацистських наказів про ставлення до радянських військовополонених має давню традицію, особливо у німецькій історіографії. При чому першочергова увага істориків прикута до ключового, на їхню думку, серед усіх злочинних наказів – «Наказу про комісарів»¹. Однак і до цього дня недостатньо дослідженою є проблема комплексної розробки всієї система наказів напередодні нападу на СРСР у взаємодії, і особливо, як це відбувалося у групі армій «Південь», що призначалася до вторгнення на територію України. Саме це дозволяє побачити всю суперечливість змісту наказів,

досить різні за природою політико-ідеологічні настанови для безпосередніх виконавців. Але головною прогалиною є сприйняття цих наказів німецькими солдатами та молодшими офіцерами та наявність певної інтерпретації з їхнього боку. Саме цим проблемам і присвячена дана розвідка.

18 грудня 1940 р. А. Гітлером була підписана директива № 21, що стосувалася плану нападу на Радянський Союз, який отримав кодову назву «Барбаросса»². Саме в його контексті німецьким командуванням розпочалася розробка спеціальних директив щодо поведження з радянськими

громадянами, і в тому числі з полоненими Червоної армії у майбутній військовій кампанії. Відправною точкою можна вважати нотатки, зроблені начальником штабу оперативного керівництва вермахту А. Йодлем 3 березня 1941 р. на проєкті «Керівних вказівок зі спеціальних питань», яка додавалася до директиви № 21. Сам проєкт був розроблений Відділом оборони країни (Відділ «L»). З урахуванням вказівок Гітлера в остаточній версії цього документу було зафіксовано головні ідеологічні цілі війни проти СРСР: «Майбутня кампанія — це щось більше, ніж просто збройна боротьба; це — конфлікт двох світоглядів. Враховуючи розміри російських просторів, для закінчення цієї війни недостатньо буде розгромити збройні сили противника... Необхідно усунути єврейсько-більшовицьку інтелігенцію як елемент, який був дотепер “гнобителем” народу»³. Саме ці вказівки слугували своєрідним підґрунтям по розробці всіх подальших злочинних наказів.

Після деякої переробки цей документ 13 березня 1941 р. був підписаний начальником штабу Верховного командування вермахту (ОКВ) В. Кейтелем. Згідно з його положеннями головнокомандувач сухопутними військами отримував право здійснювати, по суті, необмежену владу в районі бойових дій, але головне те, що рейхсфюреру СС було доручено виконання в цій зоні спеціального завдання, в основі якого лежала ідея боротьби двох діаметрально протилежних політичних систем⁴. Це був перший крок до співпраці каральних інстанцій III рейху з вермахтом.

Не дивлячись на певні складності у питанні щодо чіткого розподілення повноважень між різними інституціями III рейху⁵, наявність деяких непорозумінь між генералітетом і офіцерами збройних сил з одного боку, та військами СС з іншого⁶, вже 26 березня, після проведення серії переговорів, було досягнуто угоду про співпрацю поліції безпеки і СД з військовим командуванням у зоні тилу армії⁷. Наслідком цієї домовленості став наказ

головнокомандувача сухопутних сил В. Браухіча від 28 березня 1941 р., в якому була остаточно позначена регламентація використання спеціальних каральних формувань в тилловому районі армії та оперативному тилу, виконання ними «спеціальних задач»⁸.

У відповідності до цього наказу в травні 1941 р. було створено чотири айнзатцгрупи: «А», «В», «С» і «D», для проведення масштабних винищувальних акцій за політичними та расовими мотивами. Офіційно їх задачі полягали у «виявленні всіх супротивників імперії», а потім усуненні «за допомогою превентивних заходів»⁹. За висловом начальника відділу IV В 4 Головного управління імперської безпеки (РСХА) А. Ейхмана айнзатцгрупи «мали рухатися слідом за наступаючими німецькими військами, щоб одразу за фронтом створювати поліцейську владу»¹⁰. В середньому кожна така група нараховувала від 500 до 1000 чол.¹¹ Згодом, в силу специфіки своєї діяльності вони отримали назву «гестапо на колесах»¹². Приблизно на кожні 1000 чоловік приходилося 350 есесівців та близько 100 гестапівців. Окрім них туди входили співробітники допоміжної поліції, Кріпо, СД, обслуговуючий персонал тощо¹³. Дві айнзатцгрупи мали діяти на території України, активно співпрацюючи з групою армій «Південь» — «С» під керівництвом штандартенфюрера СС О. Раша (зондеркоманди IVa, IVb та айнзатцкоманди V, VI) і «D» групенфюрера СС О. Олендорфа (зондеркоманди Ха, Хб та айнзатцкоманди XI, XII)¹⁴. Якщо, зондеркоманди призначалися для дій у ближньому тилу окремих армій (прифронтові райони), то айнзатцкоманди в більш глибокому тилу німецьких військ¹⁵.

Наступним кроком у радикалізації планів війни проти СРСР став виступ А. Гітлера зі своєю програмною промовою перед вищими офіцерами 30 березня 1941 р. Оскільки стенограми цієї наради не збереглося нам доводиться спиратися на щоденникові

записи генералів Ф. Бока і Ф. Гальдера та спогади В. Варлімонта і В. Кейтеля, що були присутні на цьому заході. У зв'язку з особливим характером Східної кампанії А. Гітлер вимагав не вважати радянських комісарів за солдатів і розглядати їх не як військовополонених, а як найнебезпечніші елементи спротиву, а тому негайно вбивати¹⁶. «Ми не повинні виходити з принципу солдатської товарищескості – заявляв він. Комуніст ніколи не був і ніколи не стане нашим товаришем. Мова йде про боротьбу на знищення»¹⁷. Саме ця промова поклала початок розробці двох найрадикальніших наказів передвоєнного планування: відносно порядку дій воєнопольових судів в районі проведення «Барбаросси» та поводження з політичними комісарами¹⁸.

Першим було видано розпорядження «Про військову підсудність у районі дій плану «Барбаросса і про особливі повноваження військ» від 13 травня 1941 р. за підписом В. Кейтеля. Згідно з ним німецькі військовослужбовці та обслуговуючий персонал фактично звільнялися від судових переслідувань за будь-які провини або навіть військові злочини скоєні на окупованій території СРСР¹⁹. Для видання другого розпорядження знадобилося декілька етапів попередньої підготовки, що зайняло значно більше часу.

Наступного дня після промови Гітлера Головне командування сухопутних сил (ОКХ) ініціювало роботу над проектом «Директиви про ставлення до відповідальних політпрацівників»²⁰. Безпосередніми виконавцями цього завдання стали генерал для особливих доручень при ОКХ О. Мюллер та підлеглий йому керівник правового відділу сухопутних сил Латман²¹. Більш ніж через місяць, 6 травня 1941 р., підготовлений проект директиви був доправлений у відділ «L» на розгляд його безпосереднього начальника В. Варлімонта²². Тиждень потому він представив нотатки із пропозиціями до проекту цієї директиви на розгляд керівництву збройних сил.

Наскільки радикальним був текст цього документу можна зрозуміти хоча б з реакції А. Йодля, який залишив на його сторінках таку примітку: «Слід зважати на можливість репресій проти германських льотчиків. Краще за все тому подати цей захід як розплату»²³.

До 6 червня 1941 р. «Наказ про комісарів» набув своєї остаточної форми і був підготовлений для передачі у війська. В ньому було зафіксовано такі положення: політичні комісари є носіями духу опору, вони загрожують безпеці окупаційних сил та швидкому упокоренню завойованих областей, і більше того – є прибічниками варварських азіатських методів введення боротьбі. Висновок не змусив на себе чекати: «Політкомісарів, захоплених у бою або тих, які чинять опір, убивати негайно»²⁴. Як можна побачити із тексту наказу, він прирікав цілу категорію військових у складі РСЧА на повну ліквідацію, і саме головне – переважно руками вермахту, а не з'єднань СС.

В проміжку між двома вищезазначеними наказами, 19 травня 1941 р., у відомстві ОКХ були підготовлені «Керівні вказівки про поведінку військ в Росії», назва яких говорить сама за себе. Вони в лаконічній формі пояснювали простим солдатам сутність майбутньої війни та задачі, які перед ними ставилися, а також конкретизували образ противника. Більшовизм оголошувався смертельним ворогом націонал-соціалістичного німецького народу. Від військ вимагалися безпощадні та рішучі дії проти більшовицьких підбурювачів, партизанів, саботажників, євреїв, та повного придушення будь-якої спроби активного чи пасивного спротиву. Особливо вказувалося на необхідність проявляти крайню обережність і максимальну пильність по відношенню до всіх представників Червоної армії, в тому числі військовополонених, з огляду на їхні підступні методи ведення боротьби. Особливо це стосувалося азіатських військовослужбовців як найбільш «темних, непередбачуваних, підступних і

бездушних». Цей документ був майже не єдиним до 22 червня 1941 р., в якому чітко вказувалося на те, що в СРСР німецькій армії протистоїть не єдиний народ, оскільки СРСР є державним формуванням, що об'єднує слов'янські, кавказькі та азіатські народи, а його єдність підтримується за допомогою сили більшовиків²⁵. Чотирма днями пізніше ці вказівки були направлені ОКХ до групи армій «Південь»²⁶. Вони стали першим нормативним документом, в основу якого було закладено аргументацію не тільки традиційно антибільшовицького характеру, але вводилися також певні національні аспекти. В стані противника виокремлювалися євреї і «азіати», з якими належало поводитися особливим чином.

Після того як основний масив директив, наказів та розпоряджень був вже сформований, перед німецьким командуванням постало досить складне питання про те, яким чином донести їхній зміст до основної маси військовослужбовців вермахту, зберігши воєнну таємницю і не втративши при цьому найголовніших ідей цих документів, роз'яснити питання щодо можливості втілити задумане на практиці. Так, наприклад, в тому ж «Наказі про комісарів» вказувалося на спосіб упізнання комісара – по червоній зірці з золотим серпом і молотом на рукаві²⁷. І тут постає перша проблема, оскільки в Червоній армії цю форму нашивку окрім військових політпрацівників носили військові кореспонденти, начальники клубів і домів офіцерів, артисти фронтових та армійських ансамблів²⁸. Тобто мова йде про значно більш ширший контингент військових, аніж комісари. Друга проблема полягає в самій специфіці процесу передачі цих документів нижчестоящим інстанціям. Вже через два дні після того, як остаточна редакція комісарського наказу була вже повністю готова, керівник ОКХ В. Браухіч розіслав його в письмовій формі лише підлеглим командувачам груп армій, армій і танкових груп для виконання. Командири менших з'єднань були проінформовані про зміст

цього розпорядження усно на нарадах, які відбулися буквально напередодні вторгнення. В кінцевому рахунку наказ про вбивство комісарів був доведений до найдрібніших підрозділів наступального угруповання вермахту²⁹. В 6-й армії, що діяла у складі групи армій «Південь», наказ був доведений навіть до командирів батальйонного рівня³⁰. При цьому «на місцях» він був доповнений багатьма уточнюючими настановами. Серед чисельних формулювань німецьких офіцерів найбільш характерними були такі: «самостійно розправлятися з цивільними особами й комісарами, не вдаючись до їх полону», «політкомісарів в полон не брати», «щодня доповідати про розстріли політкомісарів», негайно повідомляти «число розстріляних – окремо по цивільним особам і по армійським політкомісарам» і т.д.³¹

Наскільки великого значення надавали в ставці головнокомандування вермахту комісарському наказу говорить хоча би той факт, що В. Браухіч доручив О. Мюллеру власноручно роз'яснити наказ в усіх арміях, що мали прийняти участь у Східному поході. Окрім того, були зібрані трьома групами всі начальники розвідувальних відділів (Відділи 1 с) та військові судді армій. Нарада проходила в Алленштайні, Варшаві та Бреславлі³².

Парадокс ситуації полягав у тому, що до початку війни, в Червоній армії інституту комісарів, як такого, фактично не було. Замість нього існувала посада помічника командира по політичній частині (помполіта), що було пов'язано з передвоєнною політикою наркома оборони маршала С. Тимошенко щодо зміцнення єдиноначальності в армії³³. Тільки 16 липня 1941 р. згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) та указом Президії Верховної Ради СРСР в армії був знову введений інститут військових комісарів³⁴. 20 липня вже новий нарком оборони Й. Сталін та начальник Головного Політичного Управління РСЧА Л. Мехліс підписали директиву, яка

конкретизувала задачі комісарів та їхній статус в структурі збройних сил³⁵. Можна припустити, що в уявленні нацистських ідеологів «комісар» виступав у якості своєрідного збирального образу активного політичного супротивника – носія ворожої комуністичної ідеології та ватажка опору, завдяки діям якого радянські солдати взагалі здатні були чинити більш-менш організований опір.

Ця невідповідність реальних політпрацівників їхнім уявним аналогам, також як і проблема усної передачі наказу згори донизу у складній армійській ієрархії та в умовах цілковитої таємничості, в кінцевому рахунку призвели до появи багаточисельних інтерпретацій одного і того ж поняття, коли зміст самого наказу і те як він відклався у свідомості офіцерів і солдат вермахту певним чином відрізнялися. Так, згідно з показаннями генерал-лейтенанта К. Остеррайха на Нюрнберзькому процесі від 28 грудня 1945 р., від одержав комісарський наказ ставки ОКВ, підписаний начальником загального управління ОКВ генералом Г. Рейнеке, про поголовний розстріл політичного складу Червоної армії, комуністів і євреїв, а не тільки політпрацівників³⁶. Така ж сама ситуація фіксується на рівні оперативних документів групи армій «Південь». Наприклад, працівник штабу 17-ї армії В. Фрідріх передав нижчестоящим частинам наказ про страту полонених єврейського походження, політкомісарів і т.з. «нестерпних елементів» у таборі³⁷. Хоча не виключається, що у даному випадку мова йде про невідомі, усні інструкції німецького командування. Наприклад, існує версія, згідно з якою, вже під час наради у Прецше у травні 1941 р. начальник РСХА Г. Гейдріх усно довів до командирів айнзатцгруп наказ про знищення всіх євреїв, всіх «неповноцінних азіатів», всіх комуністичних функціонерів і циган³⁸. І якщо готовність нацистського керівництва ліквідувати всі перелічені групи радянського населення поголовно вже в травні 1941 р. викликає певний сумнів, то готовність, чи

по меншій мірі наміри, знищити всіх євреїв, комуністів та комісарів, і як покаже подальший розвиток подій, також «азіатів» в середовищі полонених, підтверджується як виданням відповідних наказів, так і реальною політикою у їхньому відношенні починаючи із вторгнення до СРСР. Наказ Гейдріха айнзатцгрупам, якщо він дійсно існував в такій формі, торкався перш за все саме радянських військовополонених, про що, безумовно, було проінформовано керівництво збройних сил.

В цьому контексті постає також питання про відповідність змісту наказів та їхню інтерпретацію з боку командирів оперативної ланки командування, не кажучи вже про звичайних солдатів. Тенденція до розширення кола жертв порівняно з офіційними інструкціями спостерігається також на тактичному рівні, але зміст наказів, які отримали німецькі солдати від своїх безпосередніх командирів був ще більш радикальним. Так, наприклад, один з офіцерів за два дні до нападу на СРСР окрім того, що сповістив своїх підлеглих про необхідність безжального знищення комісарів, додав при цьому, що взагалі «в полон нікого брати не потрібно»³⁹. Окрім своєї безпосередньої задачі – ідентифікації та знищення комісарів, видання комісарського наказу насправді призвело до того, що деякі німецькі військовослужбовці для себе визначили, що будь-який «червоний», будь-то комісар або простий солдат, повинен бути розстріляний на місці⁴⁰. До того ж відразу кидається в очі певна невідповідність настанов від 19 травня, в яких чітко вказувалася, що у майбутній війни вермахту буде протистояти не монолітна армія «червоних» солдатів, іншим «злочинним наказам», в яких навпаки війська налаштовувалися на зустріч з досить монолітним комуністичним ворогом, в стані якого керують більшовики й політкомісари.

Так чи інакше, але сам факт появи таких наказів та спеціальних інструкцій в очах німецьких військовослужбовців, означав небувалу у попередніх кампаніях

радикалізацію методів ведення війни, до того ж деякими з них це сприймалося досить схвально. Унтер-офіцер В. Прюллер з групи армій «Південь», напередодні вторгнення вніс до свого щоденника наступний запис: «Наближається битва націонал-соціалізму з комунізмом, винним у загибелі стількох людей. І нам всіма засобами треба прагнути того, щоб якомога швидше виграти її»⁴¹. Фраза «всіма засобами» вельми красномовно демонструє готовність німецької армії воювати пропри всі правові норми, вільно трактуючи і без того радикальні накази. Окрім цього, за виданням подібного роду наказів, при всій їх заідеологізованості, стояли не тільки антибільшовицькі мотиви та упередження, але й цілком холоднокровний розрахунок військового характеру⁴². Мова йшла про знищення будь-якої потенційної опозиції нацистському пануванню на Сході.

Слід також враховувати вплив нацистської пропаганди на свідомість військовослужбовців. Здійсненню цієї задачі сприяла інструкція ОКВ під назвою «Попередження про підступні радянські методи ведення війни», що була спрямована на солдат вермахту з провокаційною метою – ще більшої ідеологізації війни проти Червоної армії⁴³. У відповідності до цього наказу за тиждень до нападу на Радянський Союз у військах було розповсюджено листівку «Чи знаєте ви свого ворога?», що була підготовлена за вказівкою фюрера, котрий і визначив її зміст. У ній йшлося про те, що Червона армія приречена на розгром німецьким вермахтом, а тому вона «буде використовувати в боротьбі найпідступніші та підлі засоби»⁴⁴. Як можна побачити, ідея листівки про війну з «підступним ворогом» в цьому пункті збігалася з «Керівними вказівками» від 19 травня.

Таким чином, за перше півріччя 1941 р., а точніше за період з початку березня і до початку червня, основний масив документів, який регламентував поведження з радянськими полоненими у майбутній війні був поступово сформований. Саме наведені

накази періоду підготовки нападу Німеччини на СРСР і складали ту нормативну основу, яка визначала правила цього поведження з формальної точки зору. І хоча не всі вони безпосередньо торкалися долі бранців, саме в комплексі вони закладали основи ставлення до них, формували загальний настрій німецьких солдатів, модель їхньої поведінки. Але головним чином, ці накази окреслювали коло того, що взагалі могло вважатися припустимим у своїх діях по відношенню до обеззброєного противника, при чому саме тоді, коли війна була справою хоча і недалекого, але все ж таки майбутнього, тобто до того, як вермахт вступив у реальне бойове зіткнення з Червоною армією.

- 1 Jacobsen H.-A. Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener // Anatomie des SS-Staates. – Bd. II. – Freiburg, 1965. – S. 163–283; Krausnick H. Kommissarbefehl und „Gerichtbarkeitserlass Barbarossa“ in neuer Sicht // VfZ. – 25. – 1977. – S. 682–738; Rumer F. Der Kommissarbefehl: Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. – Paderborn; München; Wien; Zürich: Ferdinand Schöningh, 2008.
- 2 «Совершенно секретно! Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Сост. В.И. Дашичев. – М.: Наука, 1967. – С. 149–153.
- 3 Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы. – Т. 2: Агрессия против СССР. Падения «третьей империи» 1941–1945. – М.: Издательство «Наука». – С. 22.
- 4 Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост.: Г.Ф. Заставенко (рук.) и др.; под общ. ред. Е.А. Болтина и Г.А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 20–21; 1941 год: В 2-х кн. – Кн. 1 / Сост. Л.Е. Решин и др.; Под ред. В.П. Наумова; Вступ. ст. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Междунар. фонд «Демократия», 1998. – С. 766.
- 5 Dallin A. Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. – S. 106–107; Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944. Ausstellungskatalog / Ges.: Ulrike Ureit. – Hamburg: Hamburger Edition, 2002. – S. 57.
- 6 Ежов П.В. Войска СС фашистской Германии. – М.: Главное Разведывательное Управление Красной Армии, 1944. – С. 25.
- 7 Бухгайт Г. Абвер – щит и меч III рейха: Немецкая военная разведка, 1918–1944 / Пер. с нем. Ю.А. Неподаева,

- предисл. Т. Гладкова. – М.: Эксмо; Яуза, 2005. – С. 250; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – С. 494–495.
- 8 1941 год: В 2-х кн. – Кн. 2 / Сост. Л.Е. Решини др.; Под ред. В.П. Наумова; Вступ. ст. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Междунар. фонд «Демократия», 1998. – С. 122–123; Streim A. Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa“. Eine Dokumentation unter Berücksichtigung der Unterlagen deutscher Strafverfolgungsbehörden und der Materialien der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen. – Heidelberg, Karlsruhe: Müller Juristischer Verlag, 1981. – S. 72–73.
 - 9 Нюрнбергский процесс: Сборник материалов: В 8-ми т. / Сост. Н.С. Лебедева, Е.Н. Кульков. – Т. 7. – М.: Юридическая литература, 1997. – С. 209.
 - 10 Ланг Й. фон. Протоколы Эйхмана. Магнитофонные записи допросов в Израиле. – М.: «Текст», «Дом еврейской книги». – 2002. – С. 78–79.
 - 11 Hillgruber, A. War in the East and the Extermination of the Jews // The Nazi Holocaust. – Part 3: The “Final Solution”: The Implementation of Mass Murder, Volume 1. – Westpoint, CT: Meckler, 1989. – P. 96.
 - 12 Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия / Сокр. пер. с англ. под ред. А.А. Прохорова. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – С. 138.
 - 13 Баталер Р. История тайной полиции Гитлера. Гестапо 1933–1945. – М.: «Эксмо», 2006. – С. 91.
 - 14 Российский государственный военный архив (РГВА). – Ф. 500 к. – Оп. 1. – Д. 25. – Л. 20–21, 26, 38.
 - 15 Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / P. Klein (Hg.). – Berlin: Edition Hentrich, 1997. – S. 19.
 - 16 Кейтель В. Размышления перед казнью / Пер. с нем., пред., прим., прил. Г. Рудого. – Смоленск: «Русич», 2000. – С. 287, Штрайт К. «ОНИ НАМ НЕ ТОВАРИЩИ...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. – М., 2009. – С. 329.
 - 17 Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1969. – С. 522.
 - 18 Варлимонт В. В ставке Гитлера. Воспоминания немецкого генерала / Пер. И. Игоревского. – М.: Центрполиграф, 2005. – С. 180.
 - 19 Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В.М. Немятий. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 21–24; Преступные цели – преступные средства. – С. 27–30.
 - 20 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3104. – Арк. 120; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. – 23. – Спр. 3108. – Арк. 23.
 - 21 Fürster J. Das “Unternehmen Barbarossa” als Eroberungs- und Vernichtungskrieg // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bd. 4: Der Angriff auf die Sowjetunion. – Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. – S. 436.
 - 22 Jacobsen H.-A. Kommissarbefehl und Massenerschießungen sowjetischer Kriegsgefangener // Anatomie des SS-Staates. – Bd. 2. – Berlin, Freiburg, Olten, 1967. – S. 174, 177–179.
 - 23 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р 7021. – Оп. 148. – Д. 214. – Л. 1–5.
 - 24 Война Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная экспозиция / Под ред. Р. Рюруп. – Berlin: Argon-Verlag GmbH, 1992. – С. 46; Історія застерігає. – С. 25.
 - 25 Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / П.А. Жилин. – М.: Воениздат, 1987. С. 70–71; Longerich P. Der Rußlandfeldzug als rassistischer Vernichtungsfeldzug // Der Mensch gegen den Menschen. Überlegungen und Forschungen zum deutschen Überfall auf die Sowjetunion 1941 / H.-H. Nolte (Hg.). – Hannover, 1992. – S. 83.
 - 26 Штрайт К. Назв. праця. – С. 336.
 - 27 Война Германии против Советского Союза 1941–1945. – С. 46; Історія застерігає. – С. 25–26.
 - 28 Лужеренко В.К. Плен: трагедия миллионов // Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. – Кн. 4: Народ и война. – М.: Наука, 1999. – С. 173.
 - 29 Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне / Пер. с польского Я.О. Немчинского; Вступит. статья С.К. Тимошенко; Подред. Д.С. Карева. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – С. 113, 116, 118; Штрайт К. Назв. праця. – С. 50.
 - 30 Кершоу Р. 1941 год глазами немцев: Березовые кресты вместо Железных / Р. Кершоу; [пер. с англ. А. Уткина]. – М.: Яуза, 2010. – С. 296.
 - 31 Rumer F. Der Kommissarbefehl. – S. 114, 167, 380, 393.
 - 32 ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 148. – Д. 242. – Л. 3.
 - 33 Португальский Р.М. и др. Маршал С.К. Тимошенко. Жизнь и деятельность. – М.: Победа-1945 год, 1994. – С. 383–384.
 - 34 КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Документы 1917–1981 гг. – М.: Воениздат, 1981. – С. 304.
 - 35 Русский архив: Великая Отечественная. – Т. 17–6 (1–2): Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М.: «ТЕРРА», 1996. – С. 48–51.
 - 36 ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3108. – Арк. 207.
 - 37 Полян П. Советские военнопленные евреи – первые жертвы Холокоста в СССР // Обреченные погибнуть. Судьба советских военнопленных-евреев во Второй мировой войне: Воспоминания и документы. – М.: Новое издательство, 2006. – С. 23.

- 38 Фест И. Адольф Гитлер. В 3-х т. – Т. 3 / Пер. А.М. Андронов, А.А. Федоров. – Пермь: Алетей, 1993. – С. 147.
- 39 ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 148. – Д. 44. – Л. 15.
- 40 Александер Б. 10 фатальных ошибок Гитлера. – М.: Изд-во Яуза, Эксмо, 2003. – С. 142–143.
- 41 Кершоу Р. Назв. праця. – С. 47.
- 42 Ritter F. Назв. праця. – S. 87.
- 43 Хартман К. Планирование Гитлером войны на уничтожение против Советского Союза // Вестник МГИМО Университета. – 2009. – № 4. – С. 228.
- 44 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 33.